

Збірник документів і матеріалів, виданий у Варшаві Генеральною дирекцією державних архівів Республіки Польща та Державним комітетом архівів України за редакцією очільника державної архівної служби Польщі проф. В.Стемпняка, своїм змістом відображає важливий етап українсько-польського співробітництва після здобуття Україною незалежності в питаннях розшуку та повернення культурних цінностей, втрачених чи переміщених унаслідок Другої світової війни й, зокрема, детально висвітлює співпрацю сторін в архівній сфері протягом 1996–2006 рр.

Серед численних напрямків сучасного українсько-польського співробітництва особливе місце посідає тема повернення та реституції культурних цінностей, обумовлена історичними обставинами, що впродовж століть супроводжували відносини між двома сусідніми народами. Тут треба згадати і перебування у складі одних державних утворень, як співпрацю, так і війни та збройні протистояння, неодноразові зміни кордонів. Усі ці історичні напруги залишили глибокий слід в історичній пам'яті українців і поляків. Особливим чином вони позначилися на долі культурних цінностей, котрі практично завжди опинялися заручниками цих обставин, і яка вже тепер, через десятиліття і століття, привертає увагу громадськості та державних інституцій обох країн, багато у чому визначаючи двосторонні відносини.

Характеризуючи значення та складність комплексу питань, пов'язаних із проблемами втрачених культурних цінностей, В.Стемпняк у своєму вступному слові констатує: «Для багатьох держав власне питання, пов'язані з цими цінностями, мають пріоритетне значення у їх міжнародній діяльності. Не виправдалися надії, що з часом будуть лагодитися виникаючі навколо цих проблем напруги, а зростаючі кожного року технічні можливості репродукції документів національної спадщини будуть мати значний вплив на знаходження можливих до загального схвалення рішень. [...] Навколо викликаючих дискусії та суперечки архівних матеріалів, бібліотечних та музейних зібрань починає повставати специфічна атмосфера, в якій їх роль та значення набирають насправді незвичної цінності. У подібній ситуації знаходження раціональних рішень не приходить легко!» (с.13–16). Із цими словами важко не погодитися.

Проте архівісти на сторінках збірника усе ж з оптимізмом оцінюють пройдений Україною та Польщею шлях двосторонньої співпраці. Зокрема, керівники державних архівних служб у спільному вступному слові відзначають: «У результаті польсько-української співпраці було, між іншим, окреслено юридичні та архівні принципи відносно поводження з переміщеною архівною спадщиною. Цінні результати принесла реєстрація польських архівних документів в українських зібраннях та архівних документів з історії України, що знаходяться у фондах польських архівів і бібліотек. Міжурядова комісія та група експертів внесли значний вклад до поглиблення відносин поміж нашими державами. Реалізовані заходи мають також важливе наукове значення і сприятимуть

подальшому поступу в дослідженнях історії польсько-українських відносин. [...] Видаючи цю книгу польською та українською мовами, – продовжують вони далі, – ми прагнемо не тільки підкреслити вагу досягнутих нами результатів, але також долучитися до поширення знань на ці теми в обох державах. Ми робимо це з переконанням, що завдяки цьому можемо внести власний вклад у пошук позитивного вирішення проблем, які ще мають місце в польсько-українських відносинах, по відношенню до культурних цінностей, серед яких значну частину становлять архівні матеріали» (с.9–12).

У цьому контексті безумовна цінність видання полягає в поєднанні документальності й концептуального характеру поглядів польських та українських діячів на проблеми повернення й реституції архівної спадщини, пошук шляхів поглиблення двостороннього співробітництва в архівній галузі. Це визначає сама структура збірника, який складається з двох частин – власне документальної, в якій уперше публікується комплекс офіційних документів з українсько-польських переговорів у даних питаннях, та матеріалів двостороннього семінару «Спільна польсько-українська архівна спадщина» (Варшава – Плоцьк, 12–13 вересня 2005 р.).

Перша частина збірника – «Проблеми охорони та повернення втрачених та незаконно переміщених культурних цінностей: Документи і матеріали» – відкривається міждержавною угодою «Про співробітництво у справі охорони і повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей» від 25 червня 1996 р., яка визначила предмет та рамки взаємної співпраці сторін. У ст.2 задекларовано: «З метою захисту, збереження, пошуку і повернення культурних цінностей, пов'язаних із культурою та історією Договірних Сторін, що були визнані як втрачені або незаконно переміщені на територію іншої Договірної Сторони, Сторони утворюють Міжурядову українсько-польську комісію» (далі – Міжурядова комісія; с.20, 24).

До компетенції Міжурядової комісії віднесено пошук, облік та ідентифікацію культурних цінностей, які є предметом розшуку з боку України та Польщі, взаємне інформування сторін про їх результати, а також підготовка експертних висновків (ст.3). У складі комісії можуть утворюватися постійні або тимчасові групи експертів із питань пам'яток археології, історії, предметів мистецтва, архівних документів, бібліотек та інших напрямків, на які покладається реальна пошукова і дослідницька праця, ідентифікація культурних цінностей та підготовка пропозицій щодо їх повернення (ст.4–5). Угодою передбачається також проведення спільного обліку, інвентаризації й дослідження культурних цінностей, що пов'язані з історією та культурою кожної сторони, встановлення їх кількості і стану збереження (ст.1), пошук та ідентифікація культурних цінностей, які є предметом розшуку з боку обох країн (ст.3), створення спільного банку даних про втрачені культурні цінності й можливість спільних видань (ст.6) (с.19–21, 23–25).

Одразу відзначимо, що Польща однією з перших країн світу беззастережно визнала державну незалежність України. Українсько-польський договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво, підписаний у Варшаві 18 травня 1992 р. президентами Л.Кравчуком і Л.Валенсою, між іншим, містив

важливу для обох сторін ст.13, що визначила напрямки двостороннього співробітництва у сфері збереження культурної спадщини (п.4). У тому числі йшлося про розшук і повернення культурних цінностей, що були втрачені або незаконно вивезені¹. Тому, на наш погляд, включення цього базового міждержавного документа як початкової точки у двосторонніх відносинах із даного питання до рецензованого збірника було б цілком умотивованим і логічним.

Перше засідання Міжурядової українсько-польської комісії відбулося у травні 1997 р. у Львові. Українська сторона виявила небачену на той час відкритість – польським експертам було продемонстровано всі фондосховища ряду провідних музеїв, архівів, бібліотек Львова, де зберігалися пам'ятки польського походження. Уперше поляки довідалися про існування в Україні фондів архівів північних польських воеводств, що з часів війни залишилися на території України і зберігалися у Львові. Можливо, саме українська відкритість багато у чому визначила наступне істотне зниження суспільної напруги навколо реституційних питань. Авторів цих рядків судилося бути членом української делегації на тих історичних переговорах і представляти Україну у спільній протокольній групі, яка готувала перший двосторонній протокол. Добре запам'яталася та прихована напруга, що нуртувала під час переговорів, і те взаємне полегшення, коли було досягнуто перших компромісних формулювань, зафіксованих у протоколі засідання. Тоді було визначено важливі технічні умови та алгоритм польсько-української співпраці, погоджено питання створення ряду двосторонніх експертних груп. Та чи не найважливішим для досягнення взаєморозуміння сторін і зміцнення взаємної довіри був запис у п.4 спільного протоколу: «Польська сторона із задоволенням оцінила заходи з охорони, консервації та загальний стан фондів тих культурних цінностей, які пов'язані з історією і культурою польського й українського народів, та констатувала необхідність продовження консерваційно-реставраційних робіт» (с.28, 30).

Збірник також включає офіційні протоколи другого (19 лютого 1999 р.), третього (6 березня 2001 р.) та четвертого (18 червня 2008 р.) засідань Міжурядової українсько-польської комісії у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей (с.31–53). Ознайомлення з їх змістом дає можливість бачити пріоритети сторін у ході переговорів та ілюструє процес розвитку двостороннього діалогу в напрямку розгляду конкретних ситуацій, пов'язаних із тими чи іншими предметами культурної спадщини, які становлять для них особливий інтерес. Зокрема, на етапі переговорного процесу, зафіксованого у вказаних протоколах Міждержавної комісії, фігурують книги Львівського гродського суду за 1687 р. (Державний архів у Кракові), матеріали Наукового товариства імені Шевченка (Національна бібліотека у Варшаві), картини Г.Мясоєдова «Посуха» та Й.Б.Лампі «Портрет Станіслава Малаховського» (Національний музей у Варшаві), колекція археологічних предметів (Краківський археологічний музей), матеріали з архівного фонду Української союзницької армії за 1921–1928 рр. (Центральний військовий музей у Варшаві), щодо яких порушувала питання українська сторона.

¹ Україна в міжнародно-правових відносинах. – Кн.2: Правова охорона культурних цінностей. – К., 1997. – С.556–557.

А також книги сігілат Коронної Метрики №139 за 1666–1706 рр. та №262 за 1699–1700 рр. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В.Стефаника), пергаментні документи міста Бохні XIV–XVIII ст. (Центральний державний історичний архів України, м.Київ), дві гармати XVI ст. (Львівський державний історичний музей), колекція інкунабул (бібліотека Львівського національного університету ім. І.Франка), зібрання з фондів колишнього закладу Осолінських (Львівська національна наукова бібліотека ім. В.Стефаника), справу розгляду яких порушувала польська сторона.

Окремий блок матеріалів цієї частини збірника складають протоколи засідання групи експертів із питань архівної спадщини Міжурядової українсько-польської комісії у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей. У тому числі документи віддзеркалюють підсумки роботи першого (16 лютого 2001 р.) та другого (12 грудня 2001 р.) спільних засідань архівістів України та Польщі, а також протокол між Державним комітетом архівів України та Генеральною дирекцією Республіки Польща про взаємне передавання переміщених культурних цінностей від 1 липня 2003 р., нотатки із зустрічі керівників державних архівів Польщі та України, що відбулися в Державному архіві у Перемишлі (Республіка Польща) 13 квітня 2006 р., та протокол, підписаний керівниками державних архівів обох країн стосовно концепції спільної польсько-української архівної спадщини у Варшаві під час офіційної зустрічі 19–20 травня 2006 р. (с.55–90) Згадані документи віддзеркалюють ту інтенсивну працю, яку здійснили архівісти обох країн у пошуках компромісного поєднання власного бачення проблеми з позицією іншої сторони на основі норм міжнародного права та ухвалених двосторонніх договорів, а також у виявленні нових можливостей і розширенні горизонтів взаємної співпраці в сфері архівів.

У концептуальному сенсі значний інтерес становлять положення протоколу стосовно концепції спільної польсько-української архівної спадщини (19–20 травня 2006 р.), адже їх можливо вважати не лише новим явищем у царині українсько-польських відносин, але й певним зрушенням, вагомим у масштабах Східної та Центральної Європи загалом. Згідно з даним документом, спільну архівну спадщину становлять архівні зібрання, котрі належать до інтегральної частини національного архівного фонду однієї з держав (відповідно, України та Польщі), і які при цьому становлять важливе значення для держави-партнера, але у силу об'єктивних обставин не підлягають вимогам реституції та повернення. Сторони відкрито зафіксували сферу своїх зацікавлень в архівах партнерів. Для Польщі це архіви або їх частини, утворені органами державної влади та місцевого самоврядування на території України в період її належності до Корони Польської, Речі Посполитої, Російської й Австро-Угорської імперій та II Речіпосполитої, архіви й документи польських громадських установ і організацій, військових частин, окремих осіб, родин і сімей, що з'явилися у ці періоди. Для України взаємний інтерес становлять утворені на теперішній території Республіки Польща архіви й окремі документи українських громадських установ і організацій, військових частин, осіб, родів та сімей, які з'явилися на території, що в різні часи належала до вищезазначених державних утворень.

У практичному плані співпраця сторін у реалізації концепції спільної українсько-польської архівної спадщини полягає у відкритості архівів та доступу до них, підготовці переліків та каталогів архівних збірань, які підпадають під визначення спільної архівної спадщини, обміні інформацією про стан збереження, обробки та мікрофільмування джерел, а також плануванні їх дослідження і видання (с.87–88, 89–90).

Для дослідження практичних аспектів питань повернення та реституції культурних цінностей неабиякий інтерес становлять пропозиції взаємного повернення архівних документів, напрацьовані представниками архівних відомств Польщі та України у 2003 р. Тоді було взаємно визнано переміщеними культурними цінностями, що належать до Національних архівних фондів обох країн, доволі широке коло матеріалів. Зокрема, Україна ініціювала включення до таких кременецьких міських книг, «чорну книгу» злочинців війтівсько-лавничого суду м. Кременця (1747–1764 рр.), кременецькі гродські акти (фрагменти книг за 1683–1684 рр.), володимирську (1732 р.) та житомирську (1783 р.) гродські книги, що зберігаються в Головному архіві давніх актів у Варшаві, а також книгу Львівського гродського суду (1687 р.), яка нині перебуває в Державному архіві у Кракові. Із боку польської сторони було запропоновано включити до протоколу комплекс пергаментних документів, належних до історії Краківського і Сандомирського воєводства (22 од. зб., 1396–1760 рр.), які містяться у фонді Волинського церковно-археологічного товариства у Центральному державному історичному архіві України в Києві, та матеріали Комісії для розгляду майново-фінансових претензій між Австрією і Королівством Польським (16 од. зб., 1816–1817 рр.), що нині зберігаються у Центральному державному історичному архіві у Львові (с.71–72, 75–76).

Слід зазначити, що у процесі подальших поглиблених досліджень українські експерти-архівісти визнали необґрунтованим трактування як незаконно переміщених культурних цінностей під час Другої світової війни, зокрема, заявлених із польської сторони архівних матеріалів, які перебувають у фонді Волинського церковно-археологічного товариства у ЦДІАК України та документів із фондів ЦДІАЛ України, що підтверджується обліковими документами цих архівів.

Перша частина збірника завершується розлогою аналітично-довідковою розвідкою польського дослідника Я.Крохмалю щодо полоніки у Центральній картотеці архівних збірань у Києві та у фондах ЦДІАК України, у державних архівах Волинської, Житомирської, Івано-Франківської, Львівської, Одеської, Рівненської, Тернопільської й Черкаської областей (с.91–135). Також змістовним є огляд ключових документів ЮНЕСКО, спрямованих на ствердження міжнародної співпраці у справі архівів, вирішення питань обміну архівними матеріалами та врегулювання суперечок між країнами, поданий В.Стемпняком (с.137–143).

Опубліковані у другій частині видання матеріали двостороннього семінару «Спільна польсько-українська архівна спадщина», котрий відбувся у Варшаві та Плоцьку 12–13 вересня 2005 р., також привернуть увагу дослідників та архівістів. Теоретичному осмисленню проблеми спільної архівної спадщини

присвячено доповіді В.Стемпняка (с.157–168) та Г.Боряка (с.181–186, 187–192). Огляд спільної праці експертів із питань історичних архівалій у рамках діяльності Міжурядової українсько-польської комісії у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей в оцінках польської сторони подано в доповіді А.Берната (с.169–179). Питання методики опрацювання архівних матеріалів, що становлять спільну архівну спадщину, та системного аналізу проблеми переміщення польських архівів під час Другої світової війни і їх перебування в архівних зібраннях України висвітлюються у доповідях Я.Крохмалю (с.193–200, 209–239). Досвід України у підготовці Національного реєстру втрачених та переміщених архівних фондів, що містить відомості про матеріали, втрачені під час Другої світової війни, проаналізовано в публікації Ю.Прилепішевої (с.201–204, 205–208).

У цьому контексті як певне упущення визначаємо відсутність у даному виданні детальних матеріалів з описами українки в польських архівах, які б могли доповнити та збалансувати розлогі й ґрунтовні публікації польських авторів щодо полоніки в українських архівосховищах. Але це критичне зауваження має бути адресоване радше українській стороні, аніж польським укладачам збірника.

На наш погляд, безумовна цінність публікації польськими колегами комплексу офіційних документів щодо українсько-польської співпраці у сфері розшуку та повернення культурних цінностей, втрачених та незаконно переміщених під час Другої світової війни, полягає також у тому, що вона дозволяє зауважити окремі тенденції, які окреслилися у ході переговорного процесу загалом, та визначити корінну причину тих розходжень у поглядах на проблему, що все ще існують на двосторонньому рівні. Так, у процесі практичної реалізації двосторонніх угод і під час роботи Міжурядової комісії стало очевидним, що сторони по-різному трактують предмет угоди, і, зокрема, поняття «втрачені та незаконно переміщені під час Другої світової війни культурні цінності».

Слід зазначити, що предметом угоди є винятково культурні цінності, втрачені і незаконно переміщені на території сторін безпосередньо в період, що хронологічно охоплює події Другої світової війни, тобто від 1 вересня 1939 р. по 2 вересня 1945 р., а в контексті європейського театру воєнних дій цей період цілком обґрунтовано може визначатися датами 1 вересня 1939 р. – 8 травня 1945 р. Під поняттям «територія сторін» при цьому розуміються їх сучасні політико-адміністративні кордони в межах, зафіксованих післявоєнною системою міжнародних договорів і двосторонніх угод. Відповідно, питання втрачених та переміщених культурних цінностей має розглядатися саме стосовно цих державних кордонів. Крім того, відповідно до міжнародної практики, у цьому контексті предметом розгляду можуть бути також артефакти історичного і культурного значення, котрі у ході післявоєнного реституційного процесу через різні обставини не було повернуто на території, де вони були втрачені або з яких переміщені. Водночас на думку українських експертів, предметом реституції не можуть бути культурні цінності, що належать до історично сформованих на сучасній території України колекцій, включно з територіями, що до 1 вересня 1939 р. перебували у складі Польщі.

Польські експерти трактують предмет угоди значно ширше і порушують питання про долю всіх культурних цінностей, що загалом залишилися на територіях, які належали Польщі до початку Другої світової війни, адже, на їх думку, унаслідок пакту Молотова–Ріббентропа відбулася їх анексія СРСР. Відповідно, правові акти і практичні дії, пов'язані зі зміною прав власності на культурні цінності (включно з націоналізацією) й радянськими реорганізаціями музейних, архівних і бібліотечних зібрань на територіях, що від 17 вересня 1939 р. опинилися у складі СРСР, не можуть уважатися підставою для ствердження прав власності в умовах сучасної України².

Власне, саме таке бачення польською стороною цієї ключової проблеми розуміння реституційного процесу, пов'язаного з періодом Другої світової війни, багато у чому обумовлює ті ініціативи Польщі щодо повернення та реституції конкретних архівів, музейних колекцій чи історичних предметів або творів мистецтва, які зафіксовано в документах Міжурядової українсько-польської комісії у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей, і з українського погляду не можуть бути предметом розгляду в рамках даної комісії та відповідної угоди, згідно з якою вона була створена.

Інше спостереження, яке дає змогу зробити рецензований збірник документів і матеріалів, стосується того факту, що в офіційних документах Міжурядової комісії фігурує чимало питань, котрі виходять далеко за її рамки і стосуються значно ширшого кола інтересів українсько-польського співробітництва у сфері культури, ніж питання розшуку та повернення культурних цінностей, утрачених або переміщених внаслідок Другої світової війни. Зокрема, серед таких питань можна вказати на зафіксовані сторонами у протоколах комісії запити щодо долі на території Польщі зібрань колишнього музею Стравігор, бібліотеки перемишльської капітули, книгозбірні І.Огієнка, ушанування пам'яті видатних українських діячів Б.Лепкого у Кракові та І.Огієнка у Холмі (ініційовані українською стороною), проведення реставраційних робіт «каталогу Альбертранді», обміну двох дзвонів, знайдених у 1999 р. у с. Лютовиськах на території Польщі, які свого часу були сховані українською громадою під час акції «Вісла», на взаємних засадах на дублювати кременецьких друків, що зберігаються в НБУ ім. В.Вернадського НАН України (ініціативи польської сторони) тощо.

На наш погляд, це можливо пояснити тим, що дана Міжурядова комісія фактично стала першим реальним постійним діючим механізмом із розгляду питань двосторонньої співпраці у сфері культури між Україною та Польщею, що викликало природне бажання сторін зафіксувати у колі предметів її діяльності якомога більше проблемних ситуацій в надії на їх вирішення в той чи інший спосіб. Тобто очевидна нагальна потреба у створенні додаткових офіційних «майданчиків» для розбудови та поглиблення взаємного українсько-польського

² *Opinia w sprawie stanowiska strony ukraińskiej w postępowaniu rewindykacyjnym polskich dóbr kultury znajdujących się na Ukrainie.* – S.1–6 (зберігається в архіві автора); *Акуленко В.І.* Україна – Польща: міжнародно-правові проблеми і перспективи повернення культурних цінностей (1944–2006 рр.) // Праці Центру пам'яткознавства НАН України та УТОШК. – Вип.10. – К., 2006. – С.16; *Прушинський Я.* Пам'ятки старовини: Культурні цінності: Спадщина // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип.10. – К., 1997. – С.51.

співробітництва у сфері культури, кожен з яких виконував би свою конкретну місію.

Отже, вихід у світ збірника «Архівна спадщина у співпраці Польщі і України» – помітне явище не лише в архівній чи культурній сферах, але й в українсько-польських відносинах загалом. Видання безперечно заслуговує на увагу широкої читацької аудиторії, адже крім оприлюднення унікальних документів та матеріалів, що фіксують цілий етап двосторонньої співпраці в питаннях розшуку, повернення та реституції культурних цінностей, втрачених або переміщених під час Другої світової війни, воно ще й спонукає до пошуку шляхів дальшого поглиблення співробітництва між двома сусідніми країнами та народами.

С.І.Ком (Київ)